

«ΑΚΤΙΝΑ Τ' ΟΥΡΑΝΟΥ ΧΑΡΙΤΩΜΕΝΗ...»
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ Δ' ΧΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΩΦΙΛΗΣ

Gerhard Binder sexagenario

Στις γραμμές που ακολουθοῦν θὰ συζητηθεῖ ὁ ὕμνος πρὸς τὸν ἥλιο στὸ Δ' χορικὸ τῆς Ἐρωφίλης καὶ θ' ἀναζητηθοῦν πηγές του πέρα ἀπὸ τὶς ἤδη γνωστές. Βρισκόμαστε στὸ σημεῖο ὅπου ὁ βασιλιάς Φιλόγονος φανερῶνει τὴν ἀπόφασή του νὰ θανατώσει τὸν Πανάρετο. Οἱ κοπέλες τοῦ παλατιοῦ, ὁ χορός, ἐξυμνοῦν τὸν ἥλιο γιὰ τὰ πολλὰ καλὰ ποὺ προσφέρει στὸν κόσμο (στίχ. 711-734), πρὶν νὰ τοῦ ζητήσουν ν' ἀποτρέψει αὐτὸς τὸν ἡγεμόνα ἀπὸ τὸ φρικαλέο του σχέδιο κάνοντας τὴ μέρα νὰ σκοτεινιάσει. Ἴδου τὸ κείμενο τοῦ ὕμνου (Ἐρωφίλη, Δ' χορικό):

ΧΟΡΟΣ ΤΩΝ ΚΟΡΑΣΙΔΩ

ἀποὺ τσι ὁποῖες ἢ μιὰ λέγει τοῦτα τὰ βέρσα:

Ἄκτινα τ' οὐρανοῦ χαριτωμένη,
ἀποὺ μὲ τὴ φωτιά σου τὴ μεγάλη
σ' ὄλη χαρίζεις φῶς τὴν οἰκουμένη·

τὸν οὐρανὸ στολίζει σ' μιὰ κ' εἰς ἄλλη
μερὰ κι ὄλη τὴ γῆ ἢ πορπατηξά σου, 715
δίχως ποτὲ τὴ στράτα τση νὰ σφάλει.

Κι ὄντα μᾶσε μακραίνεις τὴ θωριά σου
μὲ χιόνια καὶ βροχὲς τὴ γῆ ποτίζεις,
γιὰ νὰμποροῦ νὰ ζιοῦ τὰ πλάσματά σου.

Καὶ πάλι σὰ σμώσεις κι ἀρχινίζεις 720
τὰ χιόνια νὰ σκορπᾶς καὶ νὰ ζεσταίνεις
τὸν κόσμο, ὄλη τὴ γῆ μ' ἄθουὺς γεμίζεις·

τὰ φύτρα ἀναγαλιᾶς, καρποὺς πληθαίνεις,
μεστῶνεις πωρικά, γεννᾶς λιθάρια
πολλῶ λογιῶ, κ' εἰς δόξα πάντα μένεις. 725

Διαμάντε καὶ ρουμπί, μαργαριτάρια,
κι ὄλες τὲς ἄλλες τζόγιες μοναχὸς σου
πῶς κάνεις, ὄλοι βλέπομε καθάρια.

Τὰ δὲ θωρεῖ στή γῆ ποτὲ τὸ φῶς σου,
 μὰ βρίσκονται στὰ βάρη φυλαμένα,
 κι ὅσα κι ἂν εἶναι ὀμπρὸς τῶν ἄμματιῶ σου,

730

γῆ ἐσὺ τὰ κάνεις ὅλα γῆ ἀπὸ σένα
 θρέφονται καὶ κρατιοῦνται καὶ πληθαίνουν,
 καὶ νὰ χαθεῖ ποτὲ μπορεῖ κιανένα;¹

Ἡ Ἐρωφίλη εἶχε πρωτοτυπωθεῖ τὸ 1637. Ἀπὸ τότε χρειάστηκε νὰ περάσουν δύομιση ὀλόκληροι αἰῶνες, ὥσπου νὰ καταδείξει ὁ γερμανὸς λόγιος Conrad Bursian (1830-1883) πὼς ὁ Χορτάτσης εἶχε ὡς πρότυπό του τὴν ἀναγεννησιακὴ ἰταλικὴ τραγωδία *Orbecche* τοῦ Giambattista Giralaldi (1504-1573)², τοῦ ἐπιλεγομένου Κυνθίου (Cinzio), καθηγητῆ τῆς φιλοσοφίας καὶ ρητορικῆς στὴ Φερράρα. Ὁ Bursian, ποὺ εἶχε ζήσει ἀρκετὰ χρόνια στὴν Ἑλλάδα καὶ κατεῖχε καὶ τὴ νεοελληνικὴ, ἦταν ἀρχαιολόγος καὶ κλασικὸς φιλόλογος, πρωτίστως λατινιστῆς εἰδικευμένος στὸν Σενέκα³.

Ἡ *Orbecche* ἦταν ἡ πρώτη ἀναγεννησιακὴ τραγωδία ποὺ ἀνεβάστηκε στὴ σκηνή, καὶ ὁ Giralaldi ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐκπρόσωπος τοῦ ρεύματος μεταξὺ τῶν συγγραφέων, ποὺ σὲ θεωρητικὸ μὲν ἐπίπεδο ἀναγνώριζαν ὡς κανονιστικὸ τὸ κύρος τῆς πραγματείας τοῦ Ἀριστοτέλη *Περὶ ποιητικῆς*, ἐνῶ ιδεώδη μετουσίωση τῶν ἀριστοτελικῶν διδασκαλιῶν θεωροῦσαν τὶς τραγωδίες τοῦ Σενέκα. Ἡ *Orbecche* μάλιστα εἶχε συντεθεῖ μὲ πρότυπο τὸ ἔργο *Thyestes* τοῦ λατίνου φιλοσόφου καὶ ποιητῆ. Ἄν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνεκτιμηθοῦν πρὸς τὸ γεγονὸς πὼς ἡ Ἐρωφίλη γιὰ αἰῶνες τυπωνόταν (καὶ διαβαζόταν) ὡς λαϊκὴ λογοτεχνία, ἔργο δηλαδὴ χωρὶς συνάφεια πρὸς τὴν κλασικὴ γραμματεία, γίνεται εὐκολότερα κατανοητό, καὶ τὸ γιατί πέρασε τόσο πολὺς χρόνος ὥσπου νὰ διαπιστωθεῖ ἡ σχέση της πρὸς τὴν *Orbecche*, καὶ τὸ γιατί ἐκεῖνος ποὺ τὴ διαπίστωσε ἦταν μιὰ προσωπικότητα μὲ τὴν εὐρυμάθεια καὶ τὰ συγκεκριμένα ἐνδιαφέροντα τοῦ Bursian.

Ἀπὸ τότε ποὺ δημοσιεύτηκε ἡ μελέτη τοῦ Bursian καὶ μέχρι σήμερα οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸ πρότυπο τῆς Ἐρωφίλης καὶ γενικὰ γιὰ τὶς ἐπιδράσεις

1. Κείμενο κατὰ τὴν κριτικὴ ἔκδοση Ἐρωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση, ἐπιμ. Στ. Ἄλεξίου - Μ. Ἀποστίτη, Ἀθήνα 1988, σ. 191 κ.έ.

2. C. Bursian, *Erophile. Vulgärgriechische Tragödie von Georgios Chortatzes aus Kreta* [= Abhandlungen der Kaiserlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, phil.-hist. Cl., XII, τεῦχος V (μὲ διπλὴ σελιδαρίθμηση: ξεχωριστὴ τοῦ τεύχους καὶ σσ. 549-635 τοῦ τόμου)], Λειψία 1870.

3. Πρβ. τὸ γραμμένο ἀπὸ τὸν I. Müller νεκρολογικὸ σημεῖωμα, *Biographisches Jahrbuch für Alterthumskunde* 6 (1883) [= *Jahresbericht über die Fortschritte der classischen Alterthumswissenschaft*, Παράρτημα 33 (1883)] 1-11.

πού είχε δεχτεί ο Χορτάσης έχουν διευρυνθεί⁴. Άρκετά διαφωτιστικά συμπεράσματα, μάλιστα, στηρίχτηκαν στον ύμνο πρὸς τὸν ἥλιο. Ὁ Bursian εἶχε ἤδη παρατηρήσει πὼς ἡ *Orbecche* δὲν περιείχε ἐνότητα πὸς νὰ ἀντιστοιχοῦσε πρὸς τὸν ὕμνο καὶ εἶχε σημειώσει παράλληλα τὴν ὁμοιότητα τῆς εἰσαγωγικῆς προσφωνήσεως Ἀκτίνα τ' οὐρανοῦ χαριτωμένη πρὸς τὴ γνωστὴ (ἐπίσης εἰσαγωγικὴ) προσφώνηση Ἀκτὶς ἀελίου, τὸ κάλλιστον ἑπταπύλω φανέν | Θήβα τῶν προτέρων φάος στὴν πάροδο τῆς Ἀντιγόνης (στ. 100-101)⁵, τὰ λόγια, μὲ τὰ ὅποια ὁ χορὸς στὴν τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ χαιρετίζει τὸ ξημέρωμα μετὰ τὴν ἦττα τῶν Ἑπτὰ πολεμάρχων πὸς εἶχαν ἐκστρατεύσει κατὰ τῆς Θήβας. Ἡ θέση τῆς προσφώνησης στὴν ἀρχὴ στροφῆς καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις, κυρίως ὅμως ἡ φρασολογικὴ ὁμοιότητα, θεωρήθηκαν τεκμήρια τῆς ἐξάρτησης τοῦ Χορτάσης ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ· ὅμως στὴν ἀρχαία γραμματεία ὑπάρχουν καὶ ἄλλα χωρία πὸς θὰ μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν σὲ παρόμοιες ὑποθέσεις, ὅπως, π.χ., ἡ ἀρχὴ τοῦ ΣΤ' στασίμου τῆς *Μήδειας* (στ. 1251-1253) *ἰὼ Γᾶ τε καὶ παμφαῆς | ἀκτὶς Ἀελίου κατὶδετ' ἴδετε τὰν | ὀλομένην γυναῖκα*, ὅπου ὁ χορὸς ἐπικαλεῖται τὴ γῆ καὶ τὸν ἥλιο μόλις ἡ μέλλουσα παιδοκτόνος ἀνακοινώνει τὸ ἀποτρόπαιο σχέδιό της. Οἱ δραματουργικὲς ὀρίζουσες τοῦ χορικοῦ τῆς *Ερωφίλης* βρίσκονται πιὸ κοντὰ στοὺς στίχους τοῦ Εὐριπίδη παρὰ στὴ θριαμβευτικὸ περιεχομένου στροφή τῆς παρόδου τῆς Ἀντιγόνης, ἐνῶ καὶ ἐδῶ ὑπάρχουν ὁμοιότητες στοὺς λεξιλόγιο.

Ἡ ἀντιστοιχία μεταξὺ τῶν ἐπιθέτων (*ἀκτίνα*) [...] *χαριτωμένη* στὸ στ. Δ' 711 τῆς *Ερωφίλης* καὶ *κάλλιστον* [...] (*φάος*) στὸ στ. 100 τῆς Ἀντιγόνης δὲ συνεπάγεται, οὔτε αὐτὴ, ἀναγκαστικὰ πὼς ὁ Χορτάσης ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ· *χαριτωμένη* στὸ νεοελληνικὸ κείμενο δὲν σημαίνει «γεμάτη χάρες», «πανέμορφη» ἢ κάτι παραπλήσιο πρὸς τὸ νόημα τοῦ *κάλλιστον*, ἀλλὰ «ζωοδότειρα», «σεβαστὴ», «δέσποινα», «ποτνία». Αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὸν τελετουργικὸ χαρακτήρα τῆς προσφώνησης, ἀπὸ τὸ ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ σημασία πὸς ταιριάζει στὸ περιεχόμενο τοῦ ὕμνου (στὸν ὅποιο δὲ γίνεται λόγος γιὰ κάλλος) καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι καὶ στὸ ἄμεσο πρότυπο τοῦ ὕμνου, ἕνα χορικό (στ. 596-608) μιᾶς ἄλλης ἰταλικῆς ἀναγεννησιακῆς τραγωδίας τοῦ 16ου αἰ., τῆς *Sofonisba*, ὑπάρχει στὸ ἀντίστοιχο σημεῖο τὸ ἐπίθετο *almo*, πὸς σημαίνει «σεβαστός», «τροφός» κ.τ.τ. Τὶς στενὲς ὁμοιότητες τοῦ ὕμνου πρὸς τὸ χορικό τῆς *Sofonisba* διαπίστωσε ἤδη τὸ 1879 ὁ Κ. Σάθας⁶. Ἴδου οἱ στίχοι τοῦ ἰταλικοῦ κει-

4. Πρόσφατη ἐπισκόπηση τῶν σχετικῶν μελετῶν: G. Spadaro, «Un'altra fonte dell'Erofile di Chortatsis», *Letteratura Cretese e Rinascimento Italiano*, Μεσσίνα 1994, σσ. 113-118.

5. Bursian, *Erophile* (ἔ.ἄ., σμ. 4) 380. Πρβ. καὶ Α. Embirikos, «Critique comparée d'Erophile et d'Orbecche», *L'Hellénisme Contemporain* 10 (1956) 330-360, ἰδ. σ. 351.

6. Κ. Ν. Σάθας, *Κρητικὸν Θέατρον*, Βενετία 1879 (ἀνατύπ. Ἀθήνα 1963), σ. ξη' κ.ἑ.

μένου (*Sofonisba*, πράξη Β', σκηνή 5η):

Almo celeste raggio,
De la cui santa luce
S'adorna il cielo, e si ristora il mondo,
Il cui certo viaggio
Sí belle cose adduce, 600
Che 'l viver di qua giù si fa giocondo,
Perché sendo ritondo,
Infinito ed eterno,
Il dí dopo la sera
E dopo primavera, 605
Mena la state, e poi l'autumno e 'l verno,
Onde la terra, e 'l mare
S'empie di cose preziose e rare⁷

Ἀπόδοση περιεχομένου

Δέσποινα, ἀχτίνα τοῦ οὐρανοῦ, ποῦ ἀπὸ τὸ ἱερό σου φῶς ἀγάλλεται τὸ στερέωμα καὶ ἀναθάλλει ἡ γῆ! Ἡ ἄσφαλτη τροχιά σου δημιουργεῖ τόσο ὁμορφα πράγματα, ὥστε ἡ ζωὴ κάτω ἀπὸ τὴ σκέπη σου νὰ ἀποβαίνει εὐφρόσυνη· εἶσαι ὀλοστρόγγυλη, ἀπέραντη καὶ αἰώνια, καὶ κάνεις ἔτσι νὰ ἀκολουθεῖ ἡ ἡμέρα τὴ νύχτα καὶ τὸ καλοκαίρι τὴν ἄνοιξη, καὶ κατόπιν τὸ φθινόπωρο καὶ ὁ χειμῶνας. Καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ στεριά καὶ ἡ θάλασσα γεμίζουν μὲ πράγματα πολύτιμα καὶ σπάνια.

Ὁ ἐλληνοιστῆς Giangiorgio Trissino (1478-1550), ὁ συγγραφέας τῆς *Sofonisba*, εἶχε συνθέσει τὸ ἔργο του αὐτὸ τὸ 1515⁸ μὲ πρότυπα τὴν Ἀντιγόνη, τὸν Αἴαντα καὶ τὴν Ἄλκηστη. Λίγα χρόνια πρὶν εἶχαν κυκλοφορήσει στὴν Ἰταλία μιὰ ἐξαιρετικὴ λατινικὴ μετάφραση τοῦ ἀριστοτελικοῦ συγγράμματος *Περὶ ποιητικῆς* (1498) καὶ οἱ πρῶτες ἔντυπες ἐκδόσεις τῶν τραγωδιῶν τοῦ Σοφοκλῆ (1502) καὶ τοῦ Εὐριπίδη (1504), συμβάλλοντας στὸ νὰ στραφοῦν τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν λογίων τῆς ἀναγέννησης πρὸς τὴν ἐλληνικὴ τραγικὴ ποίηση τῶν κλασικῶν χρόνων. Ἐκτὸς τούτου ἡ *Sofonisba* ἦταν ἡ πρώτη ἀναγεννησιακὴ τραγωδία ποῦ εἶχε γραφτεῖ σύμφωνα πρὸς τοὺς ἀριστοτελικοὺς κανόνες τοῦ εἴδους ὄχι στὰ λατινικά, ἀλλὰ σὲ μιὰ ζωντανὴ εὐρωπαϊκὴ γλῶσσα, τὰ ἰταλικά.

Ὁ Χορτάτσης εἶχε χωρίσει τὴν *Ἐρωφίλη* σὲ πρόλογο καὶ πέντε πράξεις, ὅπως ὁ Giraldi τὴν *Orbecche* ἀκολουθώντας τὸν Σενέκα, καὶ ὄχι σὲ ἐπεισόδια, ὅπως ὁ Trissino τὴ *Sofonisba* ἀκολουθώντας τοὺς ἀθηναίους τραγικούς. Ἀσπαζόμενος τὶς ἀντιλήψεις αὐτὲς στὴν οἰκονομία τῆς *Ἐρωφίλης* ὁ Χορτάτσης εἰσήγαγε στὴν κρητικὴ λογοτεχνία νεοτερικὲς, γιὰ τὴν ἐποχὴ τους, κανονιστικὲς ἐπιταγές⁹. Καινοτομία ρηξικέλευθη ὑπῆρξε

7. Ἐκδ. B. Corrigan, *Two Renaissance Plays*, Manchester 1975, σ. 110.

8. Πρωτοπαίχτηκε τὸ 1562 στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα τοῦ ποιητῆ, τὴ Βιτσέντσα.

9. Γιὰ τὴν κωμῶδια πρβ. A. Markomihelaki-Mintzas, *The Three Cretan Renaissance Com-*

ὅμως ὄχι μόνο ὁ ἀσπασμὸς ἰδεῶν τοῦ Giralaldi, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποδοχὴ ἐκ μέρους τοῦ ρεθυμνώτη ποιητῆ τῆς ἐπίδρασης τοῦ Trissino, ποὺ δὲν περιορίζεται σὲ ὁμοιότητες μεταξὺ χορικῶν· ἡ συγγραφὴ τῆς Ἐρωφίλης σὲ φροντισμένη δημῶδη γλῶσσα εἶναι, προφανῶς, καὶ μεταφορὰ στὴν κρητικὴ λογοτεχνία ἐνὸς σκέλους τῆς ποιητικῆς θεωρίας τοῦ συγγραφέα τῆς *Sofonisba*, ποὺ ὑπῆρξε ὑποστηρικτῆς μαχητικὸς, καὶ μὲ ἐπιρροή, τῆς χρήσης τῆς ζωντανῆς ἰταλικῆς στὴ λογοτεχνία σὲ ἐξευγενισμένη μορφή κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Δάντη¹⁰.

Τὸ 1912 ὁ Στυλιανὸς Δεινάκις ὑποστήριξε πὼς τὸ Δ' χορικό τῆς Ἐρωφίλης εἶχε δεχτεῖ τὴν ἐπίδραση ὄχι τοῦ Trissino, ἀλλὰ μᾶλλον χωρίων τραγωδιῶν τοῦ Σενέκα (*Hercules furens*, στ. 592-594, καὶ *Phaedra* [*Hippolytus*], στ. 960, 964-970 καὶ 679)¹¹. Ὄντως, ἡ ἐπίκληση ποὺ ἀπευθύνει ὁ χορὸς πρὸς τὸν ἥλιο στὴν Ἐρωφίλη μετὰ τὸν ὕμνο δὲν ἔχει ἀντίστοιχο στὴ *Sofonisba*, ἀλλὰ στὴ *Phaedra*, στὸ σημεῖο ὅπου ὁ Ἰππόλυτος, περιδεὴς μετὰ τὴν ἐρωτικὴ ἐκμυστήρευση ποὺ τοῦ εἶχε ἀπευθύνει ἡ μητριὰ του Φαίδρα, ζητάει ἀπὸ τὸν Δία νὰ κάνει τὴ μέρα νύχτα καὶ νὰ κάψει τὸν κόσμο καὶ τὸν ἴδιο μὲ κεραυνούς (στ. 671-684). Ἡ ὀξυδερκὴς παρατήρηση τοῦ Δεινάκι δείχνει μὲν πὼς ὁ Χορτάτης θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἐξοικειωμένος καὶ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Σενέκα, δὲν αἶρει ὅμως τὴ διαπίστωση τοῦ Σάθα πὼς πρότυπο τοῦ χορικοῦ τῆς Ἐρωφίλης ἦταν τὸ χορικό τῆς *Sofonisba*· ἡ ἄμεση συγγένεια τῶν δύο κειμένων εἶναι αὐταπόδεικτη¹².

Γενικὰ γίνεται ἀποδεκτὸ πὼς ὁ Trissino γιὰ τοὺς στίχους αὐτοὺς τῆς *Sofonisba* εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ προοίμιο τοῦ διδακτικοῦ ἔπους τοῦ Λουκρητίου *De rerum natura* καὶ ἀπὸ ἓνα σονέτο τῆς Λυρικῆς συλλογῆς (*Canzoniere*) τοῦ Πετράρχη, τὴν ὠδὴ 188¹³. Ὁ Λουκρήτιος ἀρχίζει τὸ ἔπος του ἐπικαλούμενος τὴ δέσποινα Ἀφροδίτη ὡς γενάρχη τῶν Ρωμαίων (*Aeneadam genetrix, hominum divumque voluptas, / alma Venus [...]*: στ. 1-2) καὶ θεὰ τῆς δημιουργίας ([...] *per te quoniam genus omnem animantium*

edies of the Sixteenth and Seventeenth Centuries and their Theoretical Background, ἀδημοσίευτη διατριβή, Selwyn College, University of Cambridge, 1991, σ. 6 κ.έ.

10. Ὁ Trissino εἶχε ἐπιμεληθεῖ τὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ γραμμένου τὸ 1303-1304 κειμένου τοῦ Δάντη γιὰ τὴν ἐκφραστικὴ δύναμη τῆς δημῶδους (*De vulgari eloquentia libri duo*) στὴ Βιτσέντσα τὸ 1529, συνοδεύοντάς τη μὲ ἰταλικὴ μετάφραση. Εἶχε ἀκόμη συγγράψει μὴ *Arte poetica*, ποὺ πρωτοτυπώθηκε τὸ 1583. -Γιὰ τὸν συνειδητὸ χαρακτήρα τῆς χρήσης τῆς δημῶδους πρβ. Στ. Ἀλεξίου, *Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς*, Ἀθήνα 1985, σ. 18 κ.έ., κυρίως 27 κ.έ.

11. «Αἱ πηγαὶ τῆς Ἐρωφίλης», *Χριστιανικὴ Κρήτη* 1 (1912) 434-447.

12. Ἡ θέση τοῦ Σάθα ἐπιβεβαιώθηκε, ἐξ ἄλλου, μὲ τὶς ἐρευνες τοῦ Vincenzo Pecoraro, ποὺ κατέδειξε ἐξάρτηση τοῦ Χορτάτη καὶ ἀπὸ τὸν Trissino ἀναλύοντας τὸ Γ' χορικό τῆς Ἐρωφίλης, χωρὶς δηλαδὴ νὰ συναρτᾷ τὰ πορίσματά του πρὸς τὸ συζητούμενο ἐδῶ Δ' χορικό: «Le fonti dei cori della EPΩΦΙΑΗ», *Ἑλληνικά* 22 (1969) 370-376, ἰδ. 371 κ.έ.

13. Πρβ., π.χ., Corrigan, *Two Renaissance Plays* σ. 165 κ.έ.

concipitur visitque exortum lumina solis: στ. 4-5). Ὁ Πετράρχης, πάλι, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν δεσπότη ἥλιο ὡς προσωποποίηση τοῦ Ἀπόλλωνα (Almo Sol, quella fronde ch'io sola amo, / tu prima amasti [...])¹⁴. Ὅσο ὁμως καὶ ἂν ὑπάρχουν κοινὰ στοιχεῖα μεταξὺ τῶν στίχων τοῦ Trissino καὶ ἐκείνων τοῦ Λουκρητίου καὶ τοῦ Πετράρχη, εἶναι ὑπερβολικὸ νὰ γίνεταί λόγος γιὰ μίμηση ἢ ἔστω καὶ γιὰ ἐξάρτηση. Ὁ Trissino στὶς μελέτες του θὰ εἶχε ὁπωσδήποτε συναντήσει τὰ χωρία αὐτὰ τῶν κορυφαίων ὁμοτέχνων του, οἱ ὁμοιότητες ὁμως εἶναι ἀπότοκες τοῦ κοινοῦ θέματος, τῆς ἐπὶ κλήσης μιᾶς ἀνώτερης δύναμης, ἐνῶ ἡ χρῆση τοῦ λατινικοῦ/ἰταλικοῦ ἐπιθέτου *almus/almo* (μὲ τὴ διπλὴ ἔννοια τοῦ γεννήτορα καὶ τοῦ πότιου δεσπότη) γιὰ τὸν ἥλιο εἶναι κοινή. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν ὁμοιότητα, π.χ., μεταξὺ τῶν ἐπὶ κλήσεων πρὸς τὸν ἥλιο ἀφ' ἐνὸς στοὺς στίχους τοῦ Trissino καὶ ἀφ' ἐτέρου σ' ἓνα ἄλλο ποίημα τοῦ Πετράρχη, ἐπίσης τῆς *Λυρικῆς συλλογῆς*, τὴν ὠδὴ 128 (*Italia mia*), ὅπου ὁ ἥλιος ἀποκαλεῖται «κυβερνήτης τοῦ οὐρανοῦ» (*rettor del cielo*, στ. 7), ἢ στὸ ποίημα *Balneum Claudii Etrusci* τοῦ Στατίου¹⁵, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ φῶς ποὺ σκορποῦν οἱ ἀχτίνες τοῦ ἥλιου ([...] *multus ubique dies, radiis ubi culmina totis / perforat atque alio sol improbus uritur aestu*, στ. 45-46), ἢ καὶ στὴν προσφώνηση πρὸς τὸν ἥλιο στὴν γ' στροφή τοῦ *Ἐκατονταετηρικοῦ ὕμνου* (*Carmen saeculare*) τοῦ Ὁρατίου (*Alme Sol, curru nitido diem qui / promiss [...]*, στ. 11-12). Τὸ ἴδιο ἰσχύει, ἀκόμη, καὶ γιὰ τὴν ἐπίδραση στίχων ὅπως ἐκεῖνοι τῆς Ἀντιγόνης καὶ τῆς Μήδειας, γιὰ τοὺς ὁποίους ἔγινε λόγος παραπάνω· ὁ Trissino ἀσφαλῶς τοὺς εἶχε διαβάσει καὶ εἶχε, ἴσως, ἐπιηρεαστεῖ ὡς ἓνα σημεῖο, χωρὶς ὁμως αὐτὸ νὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μιλάμε γιὰ μίμηση. Ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ, ἀντίθετα, νὰ τεκμηριωθεῖ, εἶναι πῶς ὁ Trissino στὸ ὑπὸ συζήτηση χωρίο ἀκολουθεῖ ἓνα ἔργο τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος γραμματολογικὰ ξένο πρὸς ὅσα ἀναφέρθηκαν, τὰ *Μετέωρα* τοῦ Κλεομήδη.

Τὰ *Μετέωρα* εἶναι ἓνα διδακτικὸ ἐγχειρίδιο κοσμολογικοῦ καὶ ἀστρονομικοῦ περιεχομένου, συμπίλημα ὀρθολογικῶν διδασκαλιῶν τῆς στοᾶς. Ὁ συντάκτης τίς ἔχει πάρει κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους μᾶλλον ἀπὸ τὸ κεφ. *Περὶ τοῦ ἡλίου μεγέθους* τοῦ συγγραμματος *Φυσικὸς λόγος* τοῦ Ποσειδωνίου τοῦ Ἀπαμέως (135-51 π.Χ.), ποὺ δὲ μᾶς ἔχει παραδοθεῖ¹⁶.

14. Λέγοντας πῶς ὁ θεὸς εἶχε ἀγαπήσει τὴ Laura, τὴ γνωστὴ ἰδανικὴ ἀγαπημένη τοῦ ποιητῆ («φυλλωσιά» –fronde στὸ κείμενο, μεταφορικά), πρὶν ἀπὸ τὸν ἴδιο, ὁ Πετράρχης ἀναφέρεται στὸν ἀρχαιοελληνικὸ μῦθο, κατὰ τὸν ὅποιο ἡ νύμφη Δάφνη (λατινιστὶ Laura) εἶχε μεταμορφωθεῖ σὲ φυτὸ γιὰ νὰ ἀποφύγει τοὺς ἐναγκαλισμοὺς τοῦ Ἀπόλλωνα.

15. *Silvae* 1, 5.

16. Γιὰ τὴ θέση τοῦ ἡλίου στὶς κοσμολογικὲς δοξασίες τῆς μέσης στοᾶς πρβ. M. Pohlenz, *Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung*, Γοττίγγη⁵1978, σσ. 223 κ.έ.

Για τὸν Κλεομήδη δὲν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο, παρὰ πὼς πρέπει νὰ ἔγραφε τὸ ἔργο αὐτὸ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ποσειδωνίου, πιθανότατα τὸν 1ο αἰ. μ.Χ., ἀφοῦ ἀγνοεῖ τις (θεματολογικὰ συναφεῖς πρὸς τὰ Μετέωρα) ἀστρονομικὲς καὶ γεωγραφικὲς πραγματεῖες καὶ τὴν τριγωνομετρικὴ μέθοδο τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου (μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.). Στὸ Β' βιβλίον τῶν Μετεώρων ὁ Κλεομήδης καταφέρεται ἐναντίον τῆς παραδοξολογικῆς θεωρίας τοῦ Ἐπικούρου, πὼς ὁ ἥλιος ἀπέχει τάχα ἀπὸ τῆ γῆ 125 πόδες, ἀντιτάσσοντας πὼς φωτίζει ὅλον τὸν κόσμον (πάντα τὸν κόσμον φωτίζει)¹⁷, πὼς σ' αὐτὸν ὀφείλονται ἡ ζωή, ἡ ἀλληλοδιαδοχὴ μέρας καὶ νύκτας καὶ ἡ ἐναλλαγὴ τῶν ἐποχῶν (αὐτὸς ἐστὶν ὁ αἴτιος τοῦ καὶ τὰ ζῶα ὑφessestάναι καὶ τοὺς καρποὺς τρέφεσθαι καὶ αὔξεσθαι καὶ τελεσφορεῖν· καὶ διότι μὴ μόνον τὰς ἡμέρας καὶ νύκτας, ἀλλὰ καὶ θέρος καὶ χειμῶνα καὶ τὰς ἄλλας ὥρας αὐτὸς ἐστὶν ὁ ποιῶν)¹⁸, πὼς ἡ τροχία τοῦ ρυθμίζει τὴ λειτουργία τοῦ κόσμου ὅλου (καὶ τοιαύτην τὴν πορείαν ποιούμενος, αὐτὸς ὅλον ἀρμόζεται τὸν κόσμον καὶ συμφωνοτάτην παρέχεται τὴν τῶν ὄλων διοίκησιν, αὐτὸς αἴτιος γινόμενος τῆς περὶ τὴν διάταξιν τῶν ὄλων διαμονῆς)¹⁹ καὶ πὼς εἶναι πηγὴ ἀφθαρσίας (τούτου μεταστάντος ἢ καὶ τὸν οἰκεῖον τόπον ἀπολιπόντος ἢ καὶ τέλεον ἀφανισθέντος, οὔτε φύσεται τι οὔτε αὐξήσεται, ἀλλ' οὔδ' ἐπὶ τὸ σύνολον ὑποστήσεται, ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ ὄντα τε καὶ φαινόμενα συληθήσεται καὶ διαφθαρήσεται)²⁰.

Στὰ παραθέματα αὐτὰ εἶναι, πιστεύω, προφανῆς ἡ σύμπτωση περιεχομένου πρὸς τὸ χορικό τῆς *Sofonisba*. Ὁ Trissino ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶχε ὑπόψη τοῦ τὸ ἐλληνικὸ πρωτότυπο, ἢ ἀρχικὴ ἔκδοση τοῦ ὁποίου ἔγινε στὸ Παρίσι τὸ 1539, γιατί τὸ κείμενο τῆς *Sofonisba*, ποῦ εἶχε γραφτεῖ, ὅπως εἶδαμε, ἤδη τὸ 1515, πρωτοτυπώθηκε τὸ 1524 καὶ πῆρε τὴν ὀριστικὴν του μορφήν σὲ ἔκδοση τοῦ 1529 μὲ ἐπιμελητὴ τὸν ἴδιο τὸν Trissino, πρὶν δηλαδὴ ἀπὸ τὴν πρώτην ἐκτύπωση τῶν Μετεώρων στὰ ἐλληνικά²¹. Εἶναι ὅμως δυνατόν, ἢ μᾶλλον φαίνεται βέβαιον, πὼς ὁ Trissino εἶχε ὑπόψη τοῦ μιᾶς λατινικῆς μετάφραση τῶν Μετεώρων, καὶ μάλιστα ὄχι τὴν πρώτην, ποῦ εἶχε παρουσιάσει τὸ 1497 ὁ Carulus Valgulus, ἀλλὰ τὴ δευτέρην, ἔργο τοῦ πολυῖστορα Giorgio Valla (1430-1499), ποῦ πρωτοκυκλοφόρησε στὴ Βενετία τὸ 1498. Ἡ ἐξάρτηση τοῦ χορικοῦ τῆς *Sofonisba* ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη λατινικὴ μετάφραση προκύπτει, π.χ., ἀπὸ τὴ σύγκριση

17. Κλεομήδους Μετεώρων 2, 1,360 (σ. 56 *Cleomedes Caelestia*, ἔκδ. R. Todd, Λευψία 1990).

18. Ἐνθ. ἀν. ἀράδες 363-367.

19. Ἐνθ. ἀν., 397-399 (σ. 57).

20. Ἐνθ. ἀν., 400-403 (σ. 58).

21. Ἐρευνες τοῦ Trissino σὲ ἐλληνικὰ χειρόγραφα, στὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ εἶχε συναντήσει τὸ κείμενο τοῦ Κλεομήδη, δὲν μοῦ εἶναι γνωστές.

τῶν ἐξῆς χωρίων:

	<i>Sofonisba</i> , στ. 597-606	<i>Μετέωρα</i> , 2/1(λατ. μετάφραση)
597	De la cui santa luce S'adorna il cielo, e si ristora il mondo [...] Perché sendo ritondo, Infinito ed eterno, Il dí dopo la sera	[...] mundum uniuersum lumine collustrare propè immensae ma- gnitudinis esse [...]. Item non solum dies et noctes facere, uerum etiam aestatem et hyemem et alia anni tempora ²² .
605	E dopo primavera, Mena la state, e poi l'autumno e 'l verno...	

Μιά τέτοια ἐξάρτηση εἶναι εὐεξηγήγητῃ· ὁ Trissino ὡς θεωρητικὸς τοῦ θεάτρου ἦταν ἐξοικειωμένος μετὰ τὴ φιλολογικὴ παραγωγὴ τοῦ Valla, ἀφοῦ αὐτὸς εἶχε ἐτοιμάσει τὴ μετάφραση στὰ λατινικὰ τῆς πραγματείας τοῦ Ἀριστοτέλη *Περὶ ποιητικῆς*, ποῦ ἀναδείχτηκε ἀμέσως στὸ κυριότερο θεωρητικὸ σύγγραμμα γιὰ τοὺς οὐμανιστὲς μετὰ θεατρολογικὰ ἐνδιαφέροντα. Ἡ κυκλοφορία τῆς, τὸ 1498, συνέπεσε μάλιστα μετὰ ἐκείνη τῆς μετάφρασης τῶν *Μετεώρων*.

Στοὺς στίχους 711-716 τῆς *Ἐρωφίλης* ὁ Χορτάτσης ἀκολουθεῖ τοὺς στίχους 596-599 τοῦ Trissino:

Almo celeste raggio	→ Ἀκτίνα τ' οὐρανοῦ χαριτωμένη
De la cui santa luce	→ ἀπὸν μὲ τὴ φωτιά σου τὴ μεγάλη
S'adorna il cielo, e si ristora il mondo	→ σ' ὄλη χαρίζεις φῶς τὴν οἰκουμένη· τὸν οὐρανὸ στολίζει σ' μιὰ κ' εἰς ἄλλη
Il cui certo viaggio	→ μερὰ κι ὄλη τὴ γῆ... [...] ἢ πορπατηξά σου, δίχως ποτὲ τὴ στράτα τση νὰ σφάλει

Τὰ δυὸ ἀποσπάσματα συμφωνοῦν στὸ περιεχόμενο καὶ στὴν ἀλληλουχία τῶν νοημάτων. Τὴ δομὴ αὐτὴ ὁ Trissino δὲν τὴν εἶχε πάρει ἀπὸ τὸν Κλεομήδη, ὅπου τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα εἶναι διαφορετικὰ κατανεμημένα, ἀλλὰ τὴν εἶχε δώσει ὁ ἴδιος στὸ ὑλικὸ ἀναδιατάσσοντάς το. Ἐφόσον, τώρα, ἡ ἴδια δομὴ συναντᾶται καὶ στὴν *Ἐρωφίλη*, ὄχι ὅμως καὶ στὰ *Μετέωρα*, προκύπτει πῶς ὁ Χορτάτσης ἐδῶ ἐξαρτᾶται ἀμεσα ἀπὸ τὸν Trissino.

Ὁ ὕμνος εἶναι, στὴ συνέχεια, ἐκτενέστερος καὶ πλουσιότερος σὲ περιεχόμενο ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Trissino· ὁ Χορτάτσης ἀναφέρεται λεπτομερέστερα στὴ φαινομένη κίνηση τοῦ ἡλίου καὶ ἀπαριθμεῖ τὰ δῶρα του (ζῶα, φυτὰ, ἰδιαίτερα δὲ ὀρυκτὰ καὶ πολύτιμους λίθους), ἐκεῖ ποῦ τὸ

22. Τὸ παράθεμα κατὰ τὴν ἐκδοση τῆς Βασιλείας τοῦ 1547, τὴν πρώτη συνοπτικὴ, μετὰ ἑλληνικὸ κείμενο καὶ λατινικὴ μετάφραση: *Procli De sphaera liber. Cleomedis De mundo, siue circularis inspectionis meteororum libri duo*, Georgio Valla Placentino interprete..., σσ. 234-235.

ἰταλικὸ κείμενο περιορίζεται στὴ γενικὴ ἀναφορὰ *si belle cose adduce* (στ. 600). Ἀκόμη, ὁ Χορτάτσης ἀνάγει μετεωρολογικὰ φαινόμενα (βροχές, χιονοπτώσεις καὶ λιώσιμο τοῦ χιονιοῦ) στὸν ἥλιο καὶ τὸν ἀναγορεύει σὲ πηγὴ ἀφθαρσίας.

Ἄλλὰ ἓνα μέρος αὐτῶν τῶν στοιχείων περιλαμβάνονται καὶ στὴ σχετικὴ μὲ τὸν ἥλιο ἐνόητα τῶν *Μετεώρων*. Παραθέτω ἐνδεικτικὰ:

Μετέωρα, 2, 1

Ἐρωφίλη, Δ' χορικό, στ. 723-734

363-365 αὐτός ἐστιν ὁ αἴτιος τοῦ καὶ τὰ ζῶα ὑφιστάναι καὶ τοὺς καρποὺς τρέφεσθαι καὶ αὔξεσθαι καὶ τελεσφορεῖν

τὰ φύτρα ἀναγαλιᾶς, καρποὺς πληθαίνει, μεστῶνεις πωρικά, γεννᾶς λιθάρια πολλῶ λογιῶ, κ' εἰς δόξα πάντα μένεις.

381-386 καὶ λοιπὸν τὰς ἐν πάσῃ τῇ Ἀσίᾳ καὶ Εὐρώπῃ θεωρουμένας διαφορὰς [...] καὶ μετάλλων [...] τούτων πάντων ἢ τοῦ ἡλίου δύναμις αἰτία ἐστί

Διαμάντε καὶ ρουμπί, μαργαριτάρια, καὶ ὅλες τὲς ἄλλες τζόγιες μοναχός σου πῶς κάνεις, ὅλοι βλέπομε καθάρια.

399-403 καὶ τούτου μεταστάντος ἢ καὶ τὸν οἰκεῖον τόπον ἀπολιπόντος ἢ καὶ τέλειον ἀφανισθέντος, οὔτε φύσεται τι οὔτε αὐξήσεται, ἀλλ' οὐδὲ τὸ σύνολον ὑποστήσεται, ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ ὄντα τε καὶ φαινόμενα συληθήσεται καὶ διαφθαρήσεται

Τὰ δὲ θωρεῖ στὴ γῆ ποτὲ τὸ φῶς σου, μὰ βρίσκονται στὰ βάρη φυλαμένα, καὶ ὅσα καὶ ἂν εἶναι ὀμπρὸς τῶν ἀμματιῶ σου, γῆ ἐσὺ τὰ κάνεις ὅλα γῆ ἀπὸ σένα θρέφονται καὶ κρατιοῦνται καὶ πληθαίνουν, καὶ νὰ χαθεῖ ποτὲ μπορεῖ κιανένα;

Οἱ ὁμοιότητες, ἀκόμη καὶ φραστικές, μεταξὺ τῶν κειμένων ἀποκλείουν τὴν τυχαία σύμπτωση. Μολονότι ὁμως δὲ θὰ φαινόταν ἄτοπο νὰ ὑποθέταμε τώρα πῶς ὁ Χορτάτσης χρησιμοποίησε ὡς πρότυπο τοῦ ὕμνου πρὸς τὸν ἥλιο τόσο τὸν Trissino, ὅσο καὶ τὸ πρότυπο τοῦ Trissino, τὸν Κλεομήδη, καὶ μάλιστα ὄχι στὰ λατινικά, ὅπως ὁ ἰταλὸς ποιητής, ἀλλὰ στὰ ἑλληνικά, μιὰ τέτοια σκέψη θὰ ἦταν βραχυκυκλωτική. Ὁ Χορτάτσης πρέπει νὰ ἔχει χρησιμοποίησει παράλληλα πρὸς τὸ χορικὸ τῆς *Sophonisba* καὶ ἓνα ἑλληνικὸ κείμενο ὡς πρότυπο τοῦ ὕμνου πρὸς τὸν ἥλιο, ὄχι ὁμως τὰ *Μετέωρα* τοῦ Κλεομήδη, ἀλλὰ τὸν λόγο τοῦ Ἰουλιανοῦ *Πρὸς τὸν βασιλέα ἥλιον*.

Τὸ συγκρητιστικὸ ἡλιολατρικὸ αὐτὸ κείμενο εἶχε γραφεῖ γιὰ τὴ γιορτὴ τοῦ *Sol invictus* στίς 25 Δεκεμβρίου 363 στὴν Κωνσταντινούπολη. Μία ἀπὸ τίς πηγές τοῦ Ἰουλιανοῦ ἦταν ὁ Κλεομήδης, πράγμα πού, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχει μέχρι σήμερα ἐπισημανθεῖ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία²³.

23. Ἡ ἐνόητα τῶν *Μετεώρων* γιὰ τὸν ἥλιο δὲ μνημονεύεται καὶ στὴν πρόσφατη μονογραφία γιὰ τὴ συγκρητιστικὴ ἡλιολατρεία κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα τοῦ W. Fauth,

Ἡ σχέση ἐξάρτησης μεταξύ τῶν δύο ἔργων φαίνεται πὼς ἦταν ἄμεση, ὅπως δείχνουν οἱ ὁμοιότητες, παρὰ τὸ διαφορετικὸ γραμματειακὸ γένος, στὰ κατωτέρω παράλληλα χωρία.

Κλεομήδης, *Μετέωρα*, 2,1

397-403 ὅλον ἀρμόζεται τὸν κόσμον καὶ συμφωνοτάτην παρέχεται τὴν τῶν ὅλων διοίκησιν, αὐτὸς αἴτιος γινόμενος τῆς περὶ τὴν διάταξιν τῶν ὅλων διαμο- νῆς. καὶ τούτου μεταστάντος ἢ καὶ τὸν οἰκεῖον τόπον ἀπολιπόντος ἢ καὶ τέ- λεον ἀφανισθέντος, οὔτε φύσεται τι οὔτε αὐξήσεται, ἀλλ' οὐδὲ τὸ σύνολον ὑποστήσεται, ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ ὄντα τε καὶ φαινόμενα συληθῆσεται καὶ δια- φθαρήσεται.

382-384 καὶ λοιπὸν τὰς ἐν πάσῃ τῇ Ἀσίᾳ καὶ Εὐρώπῃ θεωρουμένας διαφο- ρὰς καὶ πηγῶν καὶ καρπῶν καὶ ζώων καὶ μετάλλων καὶ ὑδάτων θερμῶν, καὶ ἀέρων πακτοδαπῶν ιδέας...

Ἰουλιανός, *Εἰς τὸν βασιλέα Ἥλιον*, 16

8-11 τὰ μὲν γὰρ τελειοῖ τῶν εἰδῶν, τὰ δὲ ἐργάζεται, τὰ δὲ κοσμεῖ, τὰ δὲ ἀνε- γείρει, καὶ ἐν οὐδέν ἐστιν, ὃ δίχα τῆς ἀφ' Ἥλιου δημιουργικῆς δυνάμεως εἰς φῶς πρόεισι καὶ γένεσιν [...] ὑφ' ὧν καὶ τὰ περὶ τὴν ὕλην βοηθεῖται μήποτε ἂν δυνηθέντα μήτε εἶναι μήτε σώζεσθαι μὴ παρ' ἐκεῖνου πρὸς τὴν οὐσίαν συ- νεργούμενα

31-33 οὐχ οὗτός ἐστι τῆς διακρίσεως τῶν εἰδῶν καὶ συγκρίσεως τῆς ὕλης αἴτιος, οὐ νοεῖν ἡμῖν αὐτὸν μόνον πα- ρέχων, ἀλλὰ καὶ ὄραν ὄμμασιν;

Καὶ ἐδῶ δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ δυνατότητα οἱ ἐπικαλύψεις νὰ ὀφείλονται σὲ κοινή, χαμένη σήμερα πηγὴ, ὅμως καὶ στὴν περίπτωση αὐτῆ συγγένεια πάλι ὑφίσταται.

Οἱ ὁμοιότητες μεταξύ τῶν τριῶν κειμένων δὲ μᾶς βοηθοῦν νὰ ἐξα- κριβώσουμε ἂν ἡ τελευταία, π.χ., τερτσίνα τοῦ ὕμνου (γῆ ἐσὺ τὰ κάνεις ὅλα γῆ ἀπὸ σένα | θρέφονται καὶ κρατιοῦνται καὶ πληθαίνου | καὶ νὰ χαθεῖ ποτὲ μπορεῖ κιανένα;) ἀκολουθεῖ τὸν Κλεομήδη ἢ τὸν Ἰουλιανὸ στὰ χωρία 2,1,397-403 καὶ 16,8-11 ἀντίστοιχα. Ἡ θέση τοῦ παρόντος ἄρ- θρου, πὼς ὁ Χορτάτης ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸν λόγο *Πρὸς τὸν βασιλέα ἥλιον* καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ *Μετέωρα*, βασίζεται στὴν παρατήρηση πὼς δυὸ ἀπὸ τὶς νοηματικὲς μονάδες στὸν ὕμνο πρὸς τὸν ἥλιο συναντῶνται καὶ στὸ κείμενο τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὄχι ὅμως καὶ σ' ἐκεῖνο τοῦ Κλεομήδη. Πρόκειται γιὰ τὶς ἀναφορὲς ἀφ' ἐνὸς στὴν περιοδικὴ ἀπομάκρυνση καὶ προσέγγιση τοῦ ἥλιου στὴ γῆ καὶ καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴ βροχὴ καὶ τὰ λοιπὰ καιρικὰ φαινόμενα ποὺ ὀφείλονται στὸν ἥλιο. Ὁ Ἰουλιανὸς τὰ μνημονεύει σὲ δυὸ διαφορετικὰ σημεῖα τοῦ λόγου, ἐνῶ ὁ Χορτάτης τοὺς ἀφιερώνει τὴν τρίτη καὶ τὴν τέταρτη τερτσίνα τοῦ ὕμνου:

Ἰουλιανός, *Εἰς τὸν βασιλέα Ἥλιον*

Ἐρωφίλη, Δ' χορικό, στ. 717-719 καὶ
720-722

12,7-9 Τὴν δὴ τοιαύτην φύσιν ὁ θεὸς
ὄδε μέτρῳ κινούμενος προσίων μὲν
ὀρθοῖ καὶ ἐγείρει, πόρρω δὲ ἀπιὼν
ἐλαττοῖ καὶ φθείρει

Κι ὄντα μᾶσε μακραίνεις τῇ θωριά σου
μὲ χιόνια καὶ βροχῆς τῇ γῇ ποτίζεις,
γιὰ νὰμποροῦ νὰ ζιοῦ τὰ πλάσματά σου.

36,24-26 οὐχ ἡμῖν ὄμβρους καὶ ἀνέ-
μους καὶ τὰ ἐν τοῖς μεταρσίοις γι-
γνόμενα τῷ διττῷ τῆς ἀναθυμιά-
σεως οἶον ὕλη χρώμενος ὁ θεὸς
οὗτος ἐργάζεται²⁴;

Καὶ πάλι σὰ σιμώσεις κι ἀρχινίζεις
τὰ χιόνια νὰ σκορπᾶς καὶ νὰ ζεσταίνεις
τὸν κόσμον, ὅλη τῇ γῇ μ' ἀθούς γεμίζεις.

Υπάρχουν βέβαια δυὸ ἀκόμη δυνατότητες, πού, θεωρητικά, δὲν μποροῦν νὰ ἀποκλειστοῦν: α) πῶς ὁ Χορτάτης εἶχε ὑπόψη του τόσο τὸν Κλεομήδη ὅσο καὶ τὸν Ἰουλιανό, ἢ β) πῶς εἶχε ὑπόψη του μόνο τὸν Κλεομήδη καὶ ὄχι τὸν Ἰουλιανό, ἢ δὲ ἀναφορὰ τῆς βροχῆς ὡς δώρου τοῦ ἡλίου ὀφείλεται σὲ σύμπτωση. Θετικὴ τεκμηρίωση ὑπάρχει ὅμως μόνο γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἰουλιανοῦ στὸν Χορτάτη²⁵. Ἡ ὑπόθεση πῶς ὁ Χορτάτης γνώριζε τὸ ἔργο τοῦ Κλεομήδη θὰ εἶχε, βέβαια, ὑπὲρ αὐτῆς ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἐπέτρεψαν νὰ φτάσουμε στὸ συμπέρασμα πῶς ὁ Trissino εἶχε ὑπόψη του τὸν Κλεομήδη, τὸ ὅτι δηλαδὴ τὸν 16ο αἰ. τὰ Μετέωρα ἦταν γνωστὰ στοὺς ἀνθρώπους μὲ θεατρολογικὰ ἐνδιαφέροντα, ὅπως ὁ Χορτάτης, ἐπειδὴ εἶχαν ἀποδοθεῖ στὰ λατινικὰ ἀπὸ τὸν Giorgio Valla. Ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση ὅμως τῆς μετάφρασης αὐτῆς τὸ 1498 μέχρι τῆς συγγραφῆς τῆς Ἐρωφίλης στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ. εἶχαν περάσει τρεῖς γενιές. Ἀντίθετα, λίγα μόνο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ συγγραφῆ τῆς Ἐρωφίλης ἡ ἔκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Ἰουλιανοῦ εἶχε ἀποτελέσει κορυφαῖο φιλολογικὸ γεγονός. Τὸ 1580 ὁ Denys Du Val, βιβλιοθηκᾶριος καὶ τυπογράφος τῆς γαλλικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἀνακτόρων, ἀπέσπασε τὸ imprimatur καὶ ἀνέλαβε τὴ γενικὴ ἐπιμέλεια τοῦ ἔργου²⁶, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1583 στὸ

24. Στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Ἰουλιανὸς ὑπαινίσσεται, νομίζω, ἀντιστικτικὰ τῇ χριστιανικῇ διδασκαλίᾳ περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς χορηγοῦ ἀγαθῶν καὶ εὐφροσύνης· πρβ., π.χ., καίτοι γε οὐκ ἀμάρτυρον ἑαυτὸν ἀφήκεν ἀγαθοποιῶν, οὐρανόθεν ἡμῖν ἕστοις διδοὺς καὶ καρποὺς καρποφόρους, ἐμπιπλῶν τροφῆς καὶ εὐφροσύνης τὰς καρδίας ἡμῶν, Πράξεις ιε' 17. Πρβ. ἐπίσης Σοφία Σολομ. ζ' 17-21 καὶ Ψαλμ. ογ' 16-17.

25. Μιὰ ἀκόμη ἐνδιαφέρουσα, ἀλλὰ ἐπίσης μὴ ἐλέγξιμη δυνατότητα, εἶναι πῶς μὲ τὴν ἀναφορὰ σὲ πολύτιμους λίθους καὶ θησαυρούς (στίχ. 726 κ.έ.) γίνεται ὑπαινιγμὸς στὰ τραπεζικὰ θησαυροφυλάκια τοῦ γενικοῦ προβλεπτοῦ τῆς Κρήτης Giacomo Foscarini (1574-1578), πρβ. R.E. Bancroft-Marcus, *Georgios Chortatsis, 16th-century Cretan playwright*, ἀδημ. διατριβὴ (Lady Margaret Hall, Oxford), 1978, 169-170. – Ἴσως νὰ πρόκειται ἀπλῶς γιὰ ἀνάπτυξη ἐνὸς χωρίου τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὅπου γίνεται λόγος περὶ μυρίων ἀγαθῶν ἀφανῶν ἄλλων (36,7).

26. Πρβ. J. Bidez, *La tradition manuscrite et les éditions des discours de l'empereur Julien* (= *Univers. de Gand. Recueil de travaux publiés par la Faculté de philosophie et des lettres*, τεῦχος

Παρίσι σὲ τέσσερις τόμους μὲ τὸν τίτλο *Iuliani imperatoris opera quae exstant omnia*. Στὸν Δ΄ τόμο περιελήφθη ἡ editio princeps τοῦ λόγου *Πρὸς τὸν βασιλέα ἥλιο* μὲ τὴν ἐκδοτικὴ φροντίδα τοῦ Theodorus Marcilius. Ἡ κοινὴ γνώμη τῆς ἐποχῆς εἶχε ἐντυπωσιαστῆί τόσο ἀπὸ τὸ ὅλο ἐγγεῖρημα, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ δημοσίευση ἀκόμη καὶ τῶν παγανιστικῶν συγγραμμάτων τοῦ Παραβάτη, κάθε ἄλλο παρὰ ἀγαπητοῦ στοὺς ἐκκλησιαστικούς κύκλους στὰ χρόνια ἐκεῖνα τῆς ἀντιμεταρρύθμισης²⁷. Ὁ Du Val προκατέλαβε τὶς πιθανὲς ἀντιδράσεις μὲ ἓνα εὐφυὲς τέχνασμα· ἀφιέρωσε, ὄχι βέβαια τὰ στρεφόμενα κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἔργα, ἀλλὰ τὸν Δ΄ τόμο στὸ σύνολό του, ὑπογραμμίζοντας πὼς πρόκειται γιὰ ἔργο ἐνὸς αὐτοκράτορα, στὸν ὁμώνυμο τοῦ Παραβάτη ἀρχιεπίσκοπο Ἰουλιανό (Julien), ἓναν ἀπὸ τοὺς γιούς τοῦ Ἑρρίκου Β΄ τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Αἰκατερίνης τῶν Μεδίκων.

Ὅταν ἐμφανίστηκε τὸ βιβλίο ἐκεῖνο, ὁ Χορτάτσης διήνυε τὴν παραγωγικὴ περίοδο τῆς ζωῆς του (σύνθεση *Κατσούρμπου* 1581/1582 - σύνθεση *Ἐρωφίλης* 1595-1600)²⁸. Ἄν, ὅπως θεωρῶ πιθανό, ἔφτασε στὰ χέρια του ἡ ἐκδοσις τῶν Ἀπάντων τοῦ Ἰουλιανοῦ, θὰ πρέπει νὰ διάβασε τὸ ἡλιολατρικὸ κείμενο στὰ ἑλληνικά· αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὑποτεθεῖ μὲ βάση τὰ δάνεια στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐκδοσις ἐκεῖνη τοῦ 1583 δὲ συνοδεύοταν ἀπὸ μετάφραση.

Τὸ ὅτι ὁ Χορτάτσης εἶχε ἐπηρεαστῆί ἄμεσα ἀπὸ ἓνα σύγγραμμα γραμμένο στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά δὲ σημαίνει, πάντως, πὼς ἦταν ἐξοικειωμένος σὲ ὑψηλὸ βαθμὸ μὲ κείμενα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας· παραμένει γεγονός πὼς μέχρι τώρα δὲν ἔχουν ἀνιχνευτεῖ ἄλλες ἀξιόλογες ἄμεσες ἐπιδράσεις στὸ ἔργο του²⁹. Ὁ ἴδιος ὁ ὕμνος πρὸς τὸν ἥλιο ἀποκαλύπτει, ἐξ ἄλλου, πὼς ὁ ρεθύμνιος ποιητῆς εἶχε βαθιὲς ἰταλικὲς ρίζες. Αὐτὸ προκύπτει καὶ ἀπὸ μιὰ σειρά ἰταλισμῶν στὸ κείμενο, ποὺ ἔχουν ἐπίσης μείνει, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, ἀπαρατήρητοι μέχρι τώρα³⁰.

Στὸ στ. Δ΄ 716 χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν τροχιά τοῦ ἥλιου ἡ διατύπωση *δίχως ποτὲ τὴ στράτα τση νὰ σφάλει*· στὰ ἑλληνικά τὸ «σφάλλω» εἶναι ἀμετάβαστο ρῆμα, δὲν ἐπιδέχεται ἄμεσο ἀντικείμενο, στὰ ἰταλικά ὁμως

61), Γάνδη-Παρίσι 1929, 110 κ.έ.

27. Γιὰ τὴν πρόσληψη τοῦ ἔργου τοῦ ἀποστάτη αὐτοκράτορα πρβ. *L'empereur Julien. De l'histoire à la légende (331-1715)*, ἐπιμ. R. Braun - J. Richer, Παρίσι 1978.

28. Πρβ. Στ. Ε. Κακλαμάνης, *Ἔρουνες γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Γεωργίου Χορτάτση*, Ἡράκλειον 1993, 87-89.

29. Πρβ. τώρα Τ. Μαρκομιχελάκη-Μίντζα, «Ἡ ἀρχαιομάθεια τοῦ κρητικοῦ ποιητῆ τοῦ 16ου αἰῶνα Γεωργίου Χορτάτση», *Κρητολογικὰ γράμματα* 13 (1997) 121-130.

30. Σ' αὐτοὺς δὲν συγκαταλέγω δάνειες λέξεις ἰταλικῆς προέλευσης ἢ καὶ αὐτούσιες ἰταλικὲς (ὅπως *διαμάντε*, *ρουμπι* καὶ *τζόγκες*), ἀλλὰ δάνειες φράσεις ποὺ δὲν συναντῶνται στὸ ἰταλικὸ πρότυπο, τὸ χορικό τῆς *Sofonisba*.

ὑπάρχει ἡ ἔκφραση *sbagliar la strada* (= «χάνω τὸ δρόμο μου») μὲ τὸ ρῆμα *sbagliar* ποῦ σημαίνει «σφάλλω». Στους στ. 720 κ.έ. ἡ κορασιά τοῦ χοροῦ ἀπευθύνει στὸν ἥλιο τὰ λόγια *ἀρχινίζεις τὰ χιόνια νὰ σκορπάς*, ποῦ εἶναι μὲν πλήρως κατανοητά (καὶ ποιητικότερα), δὲν μποροῦν ὅμως νὰ θεωρηθοῦν ἀκριβολογία, ἀφοῦ στὰ ἑλληνικὰ ὁ ἥλιος δὲν σκορπάει, ἀλλὰ λιώνει τὸ χιόνι· στὰ ἰταλικά, ὅμως, ὑπάρχει τὸ ρῆμα *sciogliere* ποῦ ἔχει καὶ τὶς δυὸ σημασίες, τοῦ «σκορπάω» καὶ τοῦ «λιώνω». Στὸ στ. 723 λέγεται γιὰ τὸν ἥλιο *καρπούς πληθαίνεις*, τὸ ρῆμα «πληθαίνω» χρησιμοποιεῖται δηλαδὴ ὡς ἐνεργητικὸ μεταβατικὸ, μολονότι στὰ ἑλληνικὰ εἶναι ἀποθετικὸ, μέσης διάθεσης³¹. ἐνεργητικὸ μεταβατικὸ εἶναι, ἀντίθετα, τὸ σημασιολογικὰ παραπλήσιο πρὸς τὸ «πληθαίνω» κοινὸ ἰταλικὸ ρῆμα *moltiplicare*. Μέσης διάθεσης ἀποθετικὸ εἶναι στὰ ἑλληνικὰ καὶ τὸ ρῆμα «μεστῶνω», ὅταν ἔχει τὴ σημασία «ὠριμάζω, γίνομαι»³², στὸ στ. 724 ὅμως (*μεστῶνεις παρικά*) χρησιμοποιεῖται μὲ τὴ σημασία «ὀδηγεῖς στὴν ὠρίμανση», «κάνεις νὰ γίνονται», *σὰ νὰ ἦταν καὶ αὐτό*, ὅπως προηγουμένως τὸ «πληθαίνω», ἐνεργητικὸ μεταβατικὸ· καὶ τὶς δυὸ διαθέσεις, τὴ μέση καὶ τὴν ἐνεργητική, συνδυάζει τὸ σημασιολογικὰ παραπλήσιο ἰταλικὸ ρῆμα *maturare*. Ἄλλες ἀσυνήθιστες στὰ ἑλληνικὰ ἐκφράσεις, ποῦ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἰταλισμοί, εἶναι αὐτὲς ποῦ χρησιμοποιοῦνται στὸς στίχους 725 (*εἰς δόξαν πάντα μένεις*, πρβ. ἰταλ. *in fama ἢ in gloria*) καὶ 729 (*θαρεῖ [...] τὸ φῶς σου*, πρβ. ἰταλ. *luce* μὲ τὴ σημασία «μάτια»).

Τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα ξεχωριστὰ ἔχει περιορισμένη ἀποδεικτικὴ ἀξία, στὸ σύνολό τους ὅμως, καὶ λαμβανομένου ὑπόψης τοῦ γεγονότος ὅτι ἀπαντοῦν σὲ 24 μόνο στίχους, ὑπογραμμίζουν τὴ βαθιὰ ἰταλομάθεια τοῦ Χορτάτη³³.

Οἱ σχέσεις ἐξάρτησης μεταξὺ τῶν κειμένων αὐτῶν δὲν προϋποθέτουν περαιτέρω μεσολαβήσεις. Τὸ μοτίβο ὅμως τοῦ ἥλιου-δημιουργοῦ, τροφοῦ καὶ χορηγοῦ ἀφθαρσίας, συναντᾶται ἀνὰ τοὺς αἰῶνες, προσαρμοσμένο κατὰ περίπτωσιν, καὶ σὲ πολλὰ ἀκόμη κείμενα³⁴. Τὸ πρῶτο κείμενο ποῦ

31. Κανονικὰ χρησιμοποιεῖται στὸ στ. 733, *ὅλα [...] πληθαίνου*.

32. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ δὲν ἰσχύει ὅταν τὸ ρῆμα ἔχει τὴ σημασία «γεμίζω».

33. Ἄν τῶρα ἡ ἰταλομάθεια αὐτὴ ἀγγίξει τὴ διγλωσσία, ὅπως στὴν περίπτωσιν τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ δυὸ αἰῶνες ἀργότερα, αὐτὸ εἶναι κάτι ποῦ μόνο ἡ ἀνάλυση ὅλων τῶν ἔργων τοῦ Χορτάτη θὰ μπορούσε νὰ τὸ δείξει. Ὑπόθεσις ἐργασίας γιὰ μιὰ συγκριτικὴ ἀξιολόγησιν τῶν ἐπιδράσεων ποῦ ἔχουν δεχτεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία δυὸ ποιητὲς μὲ μεικτὸ ἰταλοελληνικὸ κοινωνικομορφωτικὸ ὑπόβαθρο, ὅπως ὁ Χορτάτης καὶ ὁ Σολωμός, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πῶς αὐτὲς ἦταν στὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἔμμεσες, ἀλλὰ παράλληλα ὑπῆρξαν καὶ ὀρισμένες ἀμεσες.

34. Ἀναφέρομαι στὸ συγκεκριμένο μοτίβο, ποῦ, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχει ἐξεταστεῖ μέχρι σήμερα, καὶ ὄχι στὴν εὐρύτερη ἡλιακὴ θεματικὴ. Γι' αὐτὴ, ἰδίως στὶς νεότερες λογοτεχνίες, πρβ. λήμμα «*Sonne*», H. S. καὶ I. G. Daemmrich, *Themen und Motive in der Literatur*, Τυβίγγη - Βασιλεία ²1995, σσ. 322-324. Γιὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες πρβ.

περιέχει σειρὰ στοιχείων τοῦ μοτίβου εἶναι τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφώντα· σὲ μιὰ ἐνόητά τους, ὁ Σωκράτης μιλάει στὸν Εὐθύδημο διεξοδικὰ γιὰ τὴν εὐεργετικὴ ἐπίδραση τοῦ ἡλίου στὸν κόσμο³⁵. Γιὰ τοὺς στωϊκοὺς στὸ μοτίβο ἐκφράζεται μιὰ ἀπὸ τὶς κεντρικὲς διδασκαλίες τῆς κοσμολογίας τους· ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ποσειδωνίου *Φυσικὸς λόγος*, στὸ ὁποῖο ἔγινε ἤδη ἀναφορά, ὀνομαστὸς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἦταν ἕνας ὕμνος τοῦ Κλεάνθη τοῦ Φρεάντλη (3ος αἰ. π.Χ.), ποὺ περιεῖχε τὴ διδασκαλία του γιὰ τὸν ἡλιο (ἀντὶ γιὰ τὸν αἰθέρα) ὡς ἡγεμονικὸν τοῦ κόσμου. Τὸ κείμενό του δὲν ἔχει σωθεῖ, μᾶς τὸν περιγράφει ὁμῶς ὁ Κικέρων στὸν θεολογικὸ διάλογο *Περὶ τῆς φύσεως τῶν θεῶν* (*De natura deorum*), καὶ μάλιστα μὲ ἐκφράσεις παρόμοιες μὲ ἐκεῖνες τοῦ Κλεομήδη ([...] *omnia conservat* [ὁ ἡλιος κατὰ τὸν Κλεάνθη], *alit, auget, sustinet, sensuque adficit* [...] *cum is quoque efficiat ut omnia floreat et in suo quaeque genere pubescant*)³⁶. Τὸ μοτίβο συναντᾶται ἀκόμη στὴν περιγραφή τῆς Ἀραβίας ἀπὸ τὸν Διόδωρο τὸν Σικελό (1ος αἰ. π.Χ.)³⁷, στὴν *Τετραβίβλο* τοῦ Πτολεμαίου³⁸, σ' ἕνα ἀπὸ τὰ ἐδάφια τοῦ συγγράμματος *Περὶ προνοίας* τοῦ Φίλωνα (1ος αἰ. μ.Χ.) ποὺ ἔχουν παραδοθεῖ μόνο σὲ λατινικὴ μετάφραση³⁹, στὴ *Φυσικὴ ἱστορία* (*Historia naturalis*) τοῦ πρεσβυτέρου Πλινίου (23-79 μ.Χ.)⁴⁰, στὸ ἔργο τοῦ Γαληνοῦ *Περὶ κρίσιμων ἡμερῶν*⁴¹, στὴν

Fr. Jos. Dölger, *SOL SALUTIS. Gebet und Gesang im christlichen Altertum*, Münster 1920. Λόγω τοῦ κοινοῦ θέματος καὶ τοῦ ἡλιολατρικοῦ ὑποστρώματος ὁ ὕμνος ἐμφανίζει ὁμοιότητες ἀκόμη καὶ μὲ κείμενα, π.χ., τῆς φαραωνικῆς ἡλιακῆς θεολογίας (πρβ. J. Assmann, *Theben*, τ. 1, Mainz 1983, σ. 11, κείμε. 13) καὶ γενικότερα τῆς λατρείας θεοτήτων τῆς γονιμότητας καὶ τῶν καιρικῶν φαινομένων στὴν ἀρχαία Ἀνατολή.

35. 4, 3, 4-9, μὲ ἀναφορὲς μεταξὺ ἄλλων στὴν κίνηση τοῦ ἡλίου (ἐπειδὴν ἐν χειμῶνι τράπηται, προσιέναι τὰ μὲν ἀδρύνοντα, τὰ δὲ ξηραίνοντα ... καὶ ὅταν αὐτὸ πάλιν ἀπιὼν γένηται: 8) καὶ στὴν ἐπίδραση τῆς σελήνης στὴν ἐναλλαγὴ τῶν ἐποχῶν, στὴν ὕδρευση καὶ στὴν καρποφορία τῆς γῆς.

36. 2, 15, 40 κ.έ. Πρβ. καὶ Ἀρίου Διδύμου, *Ἐπιτομή*, ἀπόσπ. 29, 7 (σ. 465,5-7 *Doxographi Graeci*, ἔκδ. Diels) – Ὁ Α. Boericke στὴ μελέτη του *Quaestiones cleomedaeae* (διδακτ. διατριβή, πανεπ. Λειψίας), 1905, σ. 39 κ.έ., ἐπικαλούμενος τὴ μαρτυρία τοῦ Κικέρωνα θεωρεῖ πηγὴ τοῦ Κλεομήδη τὸν Κλεάνθη, καὶ ὄχι τὸν Ποσειδώνιο. Ἐπειδὴ ὁμῶς ὁ ἴδιος ὁ Κλεομήδης ἀναφέρει τὸν Ποσειδώνιο ὡς πηγὴ του, εἶναι πιὸ εὐλόγο νὰ δεχτοῦμε πῶς οἱ ὁμοιότητες ὀφείλονται σὲ ἐξάρτηση τοῦ Ποσειδωνίου ἀπὸ τὸν Κλεάνθη.

37. 2, 52, 6 κ.έ. –Στὴ συνέχεια, γιὰ οἰκονομία χώρου περικόπτω ἢ καὶ παραλείπω ὀρισμένα παραθέματα.

38. Κλαυδίου Πτολεμαίου *Τῶν πρὸς Σύρον ἀποτελεσματικῶν* 1, 2, 2.

39. *De providentia*, 2, 78.

40. 2, 6, 13.

41. ὁ μάλιστα κοσμῶν τὰ τῆδε καὶ συμπτίσεων καὶ διατάττων ὁ ἡλιός ἐστιν. οὐ γὰρ δὴ ἄλλος γέ τις ἥρος καὶ θέρους, φθινοπώρου τε καὶ χειμῶνος αἴτιος, οὐδ' ἄλλος ἐπιφανῶς οὕτως οὐτ' ἐξ ἰλίου γῆνης ζῶα γεννᾶν πέφυκεν, οὕτε καρποῖς τελειοῦν: 3, 2 = ἔκδ. G. G. Kühn, τ. 9, Λειψία 1825, σ. 902.

ὀμιλία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου *Περὶ ἀγίου πνεύματος*⁴², στὰ Σχόλια τοῦ Πρόκλου στὸν *Κρατύλο*⁴³, στὸ *Υπόμνημα* τοῦ Μακροβίου στὸ *Ἐνύπνιον Σκιπίωνος* τοῦ Κικέρωνα⁴⁴, στὸ σύγγραμμα *Περὶ θείων ὀνομάτων* τοῦ Ψευδοδιονυσίου Ἀρεοπαγίτη⁴⁵, στὸν Ἔλεγχον τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου⁴⁶, στὸ *Ἐγκώμιον εἰς τὴν ψύλλαν* τοῦ Μιχαῆλ Ψελλοῦ⁴⁷, καὶ στὰ Ἐκατὸν πεντήκοντα κεφάλαια τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ⁴⁸. Στούς διαύλους τῆς παράδοσης τοῦ μοτίβου συγκαταλέγονται, ὅπως βλέπουμε, ἡ ἐκλεκτικιστική, κυρίως, φιλοσοφία⁴⁹, ἡ κοσμολογία, καὶ ἡ ἐγκύκλιος παιδεία, τόσο ἡ θύραθεν ὅσο καὶ ἡ χριστιανική⁵⁰. Ὅμως καὶ ἡ αὐτοκρατορική προπαγάνδα, ποὺ παρομοίαζε συχνὰ τὸν ἡγεμόνα μὲ ἥλιο, τὸ χρησιμοποίησε εὐρέως, ἀπὸ τὸν Θεμίστιον τὸν 4ο αἰ.⁵¹ μέχρι τὸν συντάκτη τοῦ προοιμίου ἐνὸς χρυσοβούλλου τοῦ Μιχαῆλ Θ' Παλαιολόγου γιὰ τὴ μονὴ τῆς Ὁδη-

42. 9, 22, 35-38: *Basile de Césarée, Sur le Saint-Esprit*, ἔκδ. B. Pruche, Παρίσι 2¹1968 (= Sources chrétiennes 17/2), σ. 326. Πρβ. K. Gronau, *Posidonius, eine Quelle für Basilus' Hexahemeros*, Braunschweig 1912 (= Πρόγραμμα τοῦ γυμνασίου Martino-Katharineum, ἀρ. 1000).

43. 176 (101,20-27 ἔκδ. Pasquali).

44. *Comment. in Somnium Scipionis* 1, 20, 7-8.

45. ἀλλὰ καὶ φωτίζει τὰ δυνάμενα πάντα καὶ δημιουργεῖ καὶ ζωοῖ καὶ συνέχει καὶ τελεσιουργεῖ καὶ μέτρον ἐστὶ τῶν ὄντων καὶ αἰῶν καὶ ἀριθμὸς καὶ τάξις καὶ περιοχὴ καὶ αἰτία καὶ τέλος: 4, 4 = *Pseudo-Dionysius Areopagita, De divinis nominibus*, ἔκδ. R. Suchla, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1990 (= Corpus dionysiacum 1), σσ. 147-149.

46. 11,25-35: *Nicephori Patriarchae constantinopolitani Refutatio et eversio definitionis synodalis anni 815*, ἔκδ. J. Featherstone, Turnhout - Leuven 1997, σ. 21.

47. Λόγος 27, ἔκδ. A. R. Littlewood, *Michaelis Pselli Oratoria minora*, Λευψία 1985, ἀράδες 77-79 καὶ 116-121 (σσ. 100 καὶ 101 ἀντίστοιχα).

48. κατ' εἰκόνα τῆς ἡλιακῆς ἀκτίνας, ἣ καὶ θερμαίνει καὶ φωτίζει καὶ ζωοποιεῖ καὶ αὐξεῖ: Κεφ. 68 (*Saint Gregory Palamas, The One Hundred and Fifty Chapters*, ἔκδ. R. E. Sinkewicz, Μόντρεαλ 1990, σ. 162 = *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Συγγράμματα*, ἔκδ. Π. Χρήστου, τ. 5, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 74).

49. Κατάλοιπο ἡλιολατρείας συριακῆς προελεύσεως θεωρεῖ τὴν εἰκόνα τοῦ ἡλιοδημιουργοῦ στὴν πνευματικὴ κίνηση τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ αὐτοκρατορικῶν χρόνων ὁ K. Reinhardt, *Kosmos und Sympathie. Neue Untersuchungen über Poseidonios*, Μόναχο 1926, 365 κ.έ.

50. Τὸ μοτίβο δὲν ἀπαντᾷ στὰ ἔργα τοῦ Πλήθωνα τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὴν οὐτοπιστικὴ προσπάθειά του γιὰ ἀναβίωση τῆς ἡλιολατρείας τὸν 15ο αἰ. Μόνον ὁ ἀπλοῖκός μαθητὴς του Δημήτριος Ράλλης Καβάκης ἔχει μεταφράσει τὸ χωρίο τοῦ Πλίνιου ποὺ ἀναφέρθηκε ἀνωτέρω: «†Πλίνιος, ἐν πρώτῳ τῆς φυσικῆς ἱστορίας †† τούτων δὲ μέσος ὁ ἥλιος περιφέρεται· μεγέθει τε καὶ δυνάμει ὑπέρτατος· κινῶν καὶ περιάγων καὶ διοικούμενος· οὐ μόνον καιρούς τε καὶ πάντα τὰ τῆδε, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄστρα αὐτὰ καὶ τὸν οὐρανὸν· τοῦτον οὖν εἶναι τοῦ σύμπαντος κόσμου ψυχήν, καὶ ἀπλῶς νοῦν· καὶ συμπάσης φύσεως πρώτων ἐπιστάτην τέ κ(αὶ) θ(εὸ)ν οἰητέον:» (Vaticanus gr. 1949, φ. 335r).

51. ὁ πάμμεγας ἥλιος ἡ ὁ τοῦ ἡλίου δημιουργὸς ἐμπνεῖ μὲν τοὺς ζῶους τὴν ψυχήν. ἐμπνεῖ δὲ τοὺς φωτοῖς, ἐξῆπται δὲ αὐτοῦ καὶ τὰ ἄψυχα τῶν σωμάτων: *Themistii Orationes quae supersunt*, 1, ἔκδ. H. Schenkl, Λευψία 1965, σ. 226,1-4.

γητριάς στὸν Μιστρά μιὰ χιλιετία ἀργότερα⁵². Λίγο μετὰ ἀπὸ τὸν Χορτάτση τὸ μοτίβο συναντᾶται, παρμένο προφανῶς ἀπὸ τὴ *Sophonisba*, στὸν γραμμένο τὸ 1602 *Πιστικὸ βοσκὸ τοῦ Β. Guarini*⁵³. Ἀπὸ τοὺς μεταγενεστέρους φαίνεται νὰ τὸ ἔχει χρησιμοποιήσει ὁ πεισιθάνατος Δ. Παπαρρηγόπουλος στὶς πρῶτες στροφές τοῦ ποιήματος *Πρὸς τὸν ἥλιον*⁵⁴. Πιθανότατα συναντᾶται καὶ σὲ ἄλλα ἔργα, ἰδίως τῆς μεσαιωνικῆς λατινικῆς γραμματείας, πὸ δὲν ἔχω ὑπόψη μου.

Ruhr-Universität, Bochum

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Χ. ΜΑΚΡΗΣ

52. Καταπέμπων μὲν ἥλιος ἐκάστοτε τὴν ἀκτῖνα ... γῆ δὲ ταύτην δεχομένη καὶ τὰς παρ' αὐτῆς ἀνίσχουσα γονὰς εἰς δένδρα μὲν ἔθηκε φυτῶν ὥραν καὶ καρπῶν ἀπάντων φοράν: I. καὶ Π. Ζέπος, *Jus graecoromanum*, 1, Ἀθήνα 1931, σ. 678.

53. *Il Pastor Fido*, Ρώμη, (χ.χ.ἔ.), σ. 196 κ.ἔ. Πρβ. καὶ τὰ ἀντίστοιχα χωρία στὴν ἐλληνικὴ μετάφραση: Ὁ πιστικὸς βοσκὸς –*Der treue Schäfer*, ἔκδ. P. Joannou, Βερολίνο 1962.

54. Πρβ. πρόχειρα Βασικὴ βιβλιοθήκη, τ. 13, Ἀθήνα 1959, σ. 79.